

1990-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԾԱՎԱԼՎԱԾ
ԲԱՆԱՎԵՃԸ 1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՎԵՐԱՐԺՆՈՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Արամ Ա. Խաչատրյան

ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Գրականության զարգացման, անցյալի գրական արժեքների ու գրական դեմքերի վերաբերման տեսանկյունից գրական բանավեճերը կարևոր նշանակություն ունեն։ Հետաքննարկության առաջին տարիներին ծավալված գրական բանավեճը՝ 1930-ական թվականների գրական կյանքի ու դեմքերի վերաբերման անհրաժեշտության շուրջ, միտված էր հաղթահարելու խորհրդային գրականագիտության կողմից ստեղծված ու տասնամյակներով կարծրացած արժեքաբանական կարծրատիպերը։ Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են վերլուծական և զուգադրական մեթոդները, ինչպես նաև ժամանակի մամուլի ուսումնասիրության արդյունքում փորձ է արվել բանավեճը ներկայացնել առավել լայն համապատկերում։ Վերլուծություն. Հոդվածում ներկայացվում է 1930-ականների գրականության ու գրական դեմքերի վերաբերման շուրջ ծավալված բանավեճը։ Բանավիճային նյութը նորանկախ Հայաստանի գրական-մշակութային զարգացումը պայմանավորող կարևորագույն թեմաներից է, որը չունեցավ վերջնական հանգուցալուծում։ Արդյունքներ. Ըստ էության, այս բանավեճը, լինելով խորհրդային շրջանի գրականության վերաբերման մասին, ինչ որ իմաստով վերածվեց սերունդների բախման ու մնաց առկախված։ Թեման հաղթահարված չէ մինչ օրս, և դեռևս չկա խորհրդային շրջանի գրականության վերաբերման ամբողջական ու համակարգված աշխատություն, և այս իմաստով հոդվածը արդիական է։

Բանալի բառեր՝ գրականություն, բանավեճ, 1930-ականներ, վերաբերում, գրական մամուլ, ԽՍՀՄ, մտավորականություն։

Ինչպես հղել՝ Խաչատրյան Ա. 1990-ականներին գրական մամուլում ծավալված բանավեճը՝ 1930-ական թվականների գրական կյանքի վերաբերման շուրջ, // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2024: Հ.2 (27): 103-114 էջեր:
DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-103

THE DEBATE ABOUT THE RE-EVALUATION OF LITERARY LIFE IN THE 1930s UNFOLDED IN THE LITERARY PRESS IN THE 1990s

Aram A. Khachatryan

Institute of Literature named after M. Abeghyan of NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: Literary discussions are of great importance in terms of the development of literature and the re-evaluation of literary values and literary figures of the past. The literary discussion on the need to re-evaluate the literary life and personalities of the 1930s, which unfolded in the first years after independence, was aimed at overcoming the value stereotypes created by Soviet literary criticism and ossified for decades. **Methods and materials:** The work used analytical and comparative methods, and by studying the press of that time, an attempt was made to present the discussion in a broader perspective. **Analysis:** The article presents a discussion on the re-evaluation of literature and literary figures of the 1930s. The discussion material, which never reached a final resolution, is one of the most important topics that determined the literary and cultural development of the newly independent Armenia. **Results:** In fact, the discussion on the re-evaluation of the literature of the Soviet period, in a sense, turned into a clash of generations and remained in limbo. The topic has not been overcome to this day, since a full-fledged and systematic work on re-evaluation of the literature of the Soviet period has not yet been carried out, which is what determines the relevance of the article.

Key words: literature, discussion, 1930s, re-evaluation, literary press, USSR, intelligentsia.

Citation: Khachatryan A. *The Debate about the Re-evaluation of Literary Life in the 1930s Unfolded in the Literary Press in the 1990s*// “Scientific Works” of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024. V. 2 (27). 103-114 pp.. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-103

ДИСКУССИЯ О ПЕРЕОЦЕНКЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ ЖИЗНИ 1930-ЫХ ГОДОВ, РАЗВЕРНУВШАЯСЯ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ПРЕССЕ В 1990-ЫХ ГОДАХ

Арам А. Хачатрян

Институт литературы имени М. Абегяна НАН, Ереван, РА

Аннотация

Введение: С точки зрения развития литературы, переоценки литературных ценностей и литературных деятелей прошлого большое значение имеют литературные дискуссии. Литературная дискуссия о необходимости переоценки литературной жизни и лиц 1930-х годов, развернувшаяся в первые годы после обретения независимости, была направлена на преодо-

ление созданных советским литературоведением и десятилетиями заостренными ценностных стереотипов. *Методы и материалы:* В работе использовались аналитический и сравнительный методы, к тому же в результате изучения прессы того времени была предпринята попытка представить дискуссию в более широкой перспективе. *Анализ:* В статье представлена дискуссия о переоценке литературы и литературных деятелей 1930-х годов. Дискуссионный материал, который так и не достиг окончательного разрешения, является одной из важнейших тем, определивших литературное и культурное развитие новой независимой Армении. *Результаты:* По сути, дискуссия, ведшаяся о переоценке литературы советского периода, в каком-то смысле превратилась в столкновение поколений и осталась в подвешенном состоянии. Тема до сегодняшнего дня не преодолена, так как до сих пор не проведена полноценная и систематическая работа по переоценке литературы советского периода, этим и обусловлена актуальность статьи.

Ключевые слова: литература, дискуссия, 1930-е годы, переоценка, литературная пресса, СССР, интеллигенция.

Как цитировать: Хачатрян А. Дискуссия о переоценке литературной жизни 1930-ых годов, развернувшаяся в литературной прессе в 1990-ых годах. // “Научные труды” ИЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024. 103-114 сс.. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-103

ՆԱԽԱԲԱՆ. 1980-ական թթ. երկրորդ կեսից Ազգային զարթոնքին զուգահեռ Հայաստանի գրական-մշակութային կյանքում աշխարհայացքային և գաղափարաբանական զգալի փոփոխություններ են կատարվում. տպագրվում են նախկինում արգելված կամ քաղաքական տեսանկյունից նախկինում աննպատակահար համարվող մի շարք գործեր, այդ թվում՝ նաև հայաստանյան ընթերցողներին անծանոթ սփյուռքահայ հեղինակների: Հայաստանում առաջին անգամ լույս է տեսնում Գուրգեն Մահարու «Ծաղկած փշալարեր» ինքնակենսագրական վիպակը (1988), Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպը (1994), Սուրեն Ղազարյանի «Դա չպետք է կրկնվի» (1988) ու Վահրամ Ալազանի «Տառապանքի ուղիներով»¹ (1990) հուշագրությունները, Ավետիս Ահարոնյանի «Խավարի մեջ» երկհատորյակը (1991) և այլն: Նախկինում երբևէ չհրապարակված գործերի հրապարակման հարցում ակտիվ էր նաև ժամանակի մամուլը (նաև՝ ոչ գրական). հայաստանյան ընթերցողը առաջին անգամ հնարավորություն էր ունենում ընթերցելու Լեո Կամսարի «Դեպի պրոլետգրականության հեզեմոնիան» թատերակը [17], Կոստան Զարյանի «Անցորդը և իր ճամփան» վեպից ընդարձակ հատվածներ [13] և այլն: Միաժամանակ ակտիվանում է նաև թարգմանչական ոլորտը. «Գարուն» հանդեսի «Ապոլոն» հրատարակչությունը բնագրային թարգմանությամբ հայ ընթերցողին է ներկայացնում՝ համաշխարհային ճանաչում ունեցող հեղինակների տասնյակ գրքեր (Ուիլյամ Ֆոլքներ, Հերման Հեսսե, Ալբեր Բամյու, Ֆրանց Կաֆկա, Խորխե Լուիս Բորխես և այլն), հատկանշական է նաև Ալեքսանդր Սոլժենիցինի «Արշիպելագ գուլագ» գրքի՝ մայր հրատարակչությանը զուգահեռ հայերեն թարգմանության հրատարակումը, նախ՝ «Գարուն» ամսագրում, ապա՝ առանձին գրքով:

¹ Ալազանի «Տառապանքի ուղիներով» հուշագրությունը 1990 թ. տպագրվել է զգալի կրճատումներով, 2023 թվականին գրականագետ Արթմենիկ Նիկողոսյանը հրապարակել է հուշագրության ամբողջական տարբերակը՝ ճշգրտված վերնագրով [2]:

Զուգահեռ սրանց՝ «փակ գործցներից» հանվում և տպագրվում են արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք լույս են սփռում Խորհրդային իրականության 70-ամյա պատմության տարբեր շրջանների, իրադարձությունների ու դեմքերի վրա, ի ցույց դնում դրանք այլ տեսանկյունից՝ անհրաժեշտություն դարձնելով վերաթմրման և վերագնահատման խնդիրը՝ ոչ միայն գրական, այլև՝ պատմագիտական, հասարակական, քաղաքական ու այլ ոլորտներում:

1980-ական թթ. վերջից մամուլում հատկապես՝ Մերուժան Տեր-Գուլանյանի (1986-1990), ապա՝ Լևոն Անանյանի (1990-2001) խմբագրությամբ լույս տեսնող «Գարուն» ամսագրում պարբերաբար տպագրվում են արխիվային վավերագրեր ու խորհրդային իրականությանը վերաբերվող ամենատարբեր փաստաթղթեր: Այս շրջանում են լույս են տեսնում Դավիթ Գասպարյանի «Վերելքներ և անկումներ» (1989), «Ռդբերգական Չարենցը» (1990), «Հայրենիք և ճակատագիր» (1991) գրքերը, մի շարք հրապարակումներ, որոնք հետագայում զետեղվում են «Փակ դռների գաղտնիքը» (1994) գրքում: 20-30-ական թթ. մասին արխիվային նյութերի հրապարակումները լույս են սփռում այդ շրջանի գրական-հասարակական գործիչների կյանքի ու գործունեության վրա՝ հատկապես 30-ական թթ. ակտիվ գործունեություն ծավալած ու բացասական կողմերով աչքի ընկած գրողների ու գրականագետների (Նաիրի Զարյան, Հրաչյա Քոչար, Արտաշես Ոսկերչյան և այլք):

Հետաքրքիր է, որ 1989 թ. այս տեսանկյունից ամենաքննարկվող հեղինակներից մեկի՝ Նաիրի Զարյանի կինը՝ արձակագիր Անժելա Ստեփանյանը, «Նորք» ամսագրում հատվածաբար հրատարակում է ամուսնու՝ ժամանակին մերժված «Հարդագողի ճամփան» վեպը (1989, N 3, 4, 5)՝ նախաբանում առաջնորդվելով «ժամանակն էր մեղավոր» տրամաբանությամբ. ըստ Ստեփանյանի, վեպում Զարյանը ուզեցել է «ժամանակի կատարած ցավալի սխալները վեր հանել, նկարագրել այն ողբերգությունները, որոնք շարունակվեցին նաև Ստալինի մահվանից հետո և դեռ կշարունակվեն», ըստ նրա, 1963 թ. վեպը մերժել են տպագրության ընդունել, որովհետև նպատակահարմար չի համարվել հրատարակել «37 թիվն այս կամ այն կերպ շոշափող գրական որևէ գործ» [25]:

ԽՍՀՄ վերջին տարիներից ակտիվորեն սկսեց շրջանառվել անցյալի վերաթմրման անհրաժեշտության հարցը: Օրինակ, 1990-91 թվականներին երկու փուլով կայացած ՀԳՄ 10-րդ համագումարի երկրորդ փուլում (1991թ. փետրվարի 14) զեկուցմամբ հանդես է գալիս Դավիթ Գասպարյանը, որն ի թիվս այլ հարցերի, անդրադառնում է նաև գրականության վերագնահատման անհրաժեշտությանը. «Նոր հայացքով պետք է վերաթմրվորվի ու մեկնաբանվի ամբողջ գրապատմական շարժման ընթացքը, գեղարվեստական երկերի ավելի լիարժեք ընդգրկումներով պետք է բացահայտվեն 20-րդ դարի հայ գրական մեծությունները» [10]:

Բնականաբար, փակ գործցների բացվելը, արխիվային հրապարակումները և վերաթմրումների շուրջ ծավալվող խոսակցությունները չընդունվեցին միանշանակ. որովհետև, նախ՝ Կոմունիստական կուսակցությունը դեռ որոշակիորեն կենսունակ էր գործընթացներն ուղղորդելու համար, և ողջ էր, այսպես ասած, վերագնահատվողների մի մասը, ինչպես նաև՝ նրանց ժառանգները: Խոսքը հիմնականում 1930-ական թթ. գրա-

կան կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների, դրանցից տուժածների ու գլխավոր դերակատարների մասին է, առավելապես՝ 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին իրականացված սպանդի, ինչին գոհ գնաց մեր մտավորականության մի մասը, մյուսներն էլ արտոբեկնելով, ու ստիպված եղան իրենց կյանքի մի մասն անցկացնել արտոբեկնություն: Սկսված գործընթացը, բնականաբար, զուգակցվեց ընդհարումներով՝ թե՛ մամուլում, թե՛ մամուլից դուրս:

Հենց այս շրջանում սկսվեց 30-ական թթ. վերագնահատման վերաբերյալ ընդգրկուն բանավեճ, որ շարունակվելով՝ ձգվեց շուրջ երկու տասնամյակ:

Այսպես, «Գրական թերթի» 1991 թվականի մարտի 1-ի համարում տպագրվում է արձակագիր Անահիտ Սահինյանի «Անպաշտպանության զգացումից թելադրված» հոդվածը, որն, ըստ էության, մեղադրանք էր՝ ուղղված արխիվային նյութերը հրապարակողների «անբարեխղճության» դեմ. «Արխիվները բացվել են, բայց արխիվները լռորեն չեն հետազոտվում: Դրա համար երկար ժամանակ է պետք, իսկ համբերություն չկա: Աշխարհի զարմացնելու, իրենց վրա ուշադրություն կենտրոնացնելու սիրահարները վրա են ընկել արխիվներին, քջուջում են, ում ձեռքն ինչ փաստաթուղթ ընկնում է, շտապում է հրապարակել՝ ջանք չթափելով պարզելու համար, թե այդ փաստաթղթերին ինչքան են նախորդել, ինչ կոտանքներ ու կեղծիքներ, բարոյահոգեբանական ինչ մթնոլորտի արդյունք են» [21]: Այս շրջանում Դավիթ Գասպարյանը թերևս ամենակատիվն էր զբաղվում արխիվային վավերագրերի ու փակ դռների հետևում մնացած ամենատարբեր նյութերի հրապարակումներով, և հոդվածն էլ ընդհանուր առմամբ գրվել է Գասպարյանի հրապարակումների առնչությամբ:

Տարիներ անց գրականագետ Արքմենիկ Նիկողոսյանը, անդրադառնալով Սահինյանի հոդվածին և դրա շուրջ ծավալված բանավեճին, գրում է. «Թերևս իբրև Անահիտ Սահինյանի հոդվածի դրդառիթ կարող էր ծառայել Դավիթ Գասպարյանի «Սև հետագիծ» հրապարակումը՝ 1930-ականներին իր սև գործունեությամբ աչքի ընկած Արտաշես Ոսկերչյանի մասին (տե՛ս «Գարուն», 1991, թիվ 3, էջեր 66-69)» [20]: Սակայն, մեր համոզմամբ, հոդվածի անմիջական շարժառիթն այլ էր՝ չորս հիմնավորումով.

1. Սահինյանի հոդվածը հրապարակվել է «Գրական թերթի» 1991 թվականի մարտի 1-ի համարում, իսկ «Գարուն» ամսագրի 3-րդ համարը, որտեղ գետնից էր Գասպարյանի «Սև հետագիծ» հոդվածը, տպագրության է հանձնվել մարտի 12-ին:

2. Սահինյանը գրում է. «Դավիթ Գասպարյանը լրջմիտ գրականագետ է: Բայց ահա չեմ կարողանում պատասխան գտնել այն հարցին, թե նա ի՞նչ մտածեց, որ հրապարակեց Չարենցի դատավարության մասին պատմող նյութերից պատառիկներ: Արդյո՞ք ուզում էր ցույց տալ..., որ նա խելագարվելու աստիճան սիրահարված էր այդ կնոջը...բայց մերժում ստացավ, չհանդուրժեց վիրավորանքը, նրան սպանելու փորձ կատարեց...» [21]: Խոսքը «Երեկոյան Երևան» օրաթերթում Դավիթ Գասպարյանի և Ամատուն Վիրաբյանի կողմից հրապարակված Եղիշե Չարենցի 1926 թվականի դատավարության վերաբերյալ նյութերի մասին է [8]:

3. Սահինյանը գրում է. «...ի՞նչ մտածեց Դավիթ Գասպարյանը, որ «Գարունում» հրապարակեց Նաիրի Զարյանին վերաբերող մեծածավալ նյութը» [21]: Խոսքը «Գա-

րուն» ամսագրի 1990 թ. 8-րդ համարում Նաիրի Զարյանի՝ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ներկայացված՝ 1937թ. դեկտեմբերի 2-ի թվագրությամբ ինքնարդարացնող նամակի հրապարակման մասին է [7]:

4. Սահինյանը գրում է. «Գազիկ Սարգսյան²: Ակադեմիկոս³: Նա ինչ գիտնական է և ինչ ակադեմիկոս: Կարդում ենք «Գարուն» ամսագրում: Հոդվածի հեղինակը մեզ լավ հայտնի դոկտոր-պրոֆեսոր, խորհրդարանի երեսփոխան պարոն Ռաֆայել Իշխանյանն է» [21]: Խոսքը Ռաֆայել Իշխանյանի «Ժամանակավրեպ ճիգեր» հոդվածի մասին է [14], որը պատասխան է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի փոխնախագահ, Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Գազիկ Սարգսյանի՝ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1990 թ. 1-ին համարում տպագրված «Նախահայրենիքի, ժողովրդի կազմավորման և Ուրարտուի մասին» հոդվածին: Թեման պատմագիտական է, և դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակներից:

Այսինքն, Սահինյանի հոդվածի անմիջական շարժառիթը Դավիթ Գասպարյանի, Ամատուն Վիրաբյանի և Ռաֆայել Իշխանյանի կոնկրետ երեք հրապարակումներն էին, թեև հոդվածում հեղինակը հպանցիկ անդրադառնում է նույն շրջանի մամուլում՝ հատկապես «Գարուն» ամսագրում տպագրված մի քանի արխիվային նյութերի ևս:

Սահինյանը դժգոհում է ժամանակի մամուլից, ապա մեղադրում «Գրական թերթի» խմբագիր Ֆելիք Մելոյանին գրողների հետ չհամագործակցելու, հոդվածներ չպատվիրելու² և, ընդհանուր առմամբ, «սերունդների մեջ ստեղծված անջրպետը» վերացնելու գործընթաց չսկսելու համար:

Սահինյանի հոդվածը մեծ արձագանք ունեցավ. նախ «Գրական թերթում» հանդես եկավ բանաստեղծուհի, հրապարակախոս Անահիտ Ադամյանը³, որը, ըստ էության, կրկնեց Սահինյանի մեղադրանքերը՝ ուղղված արխիվային փաստաթղթերը «անբարեխղճորեն» հրապարակողների դեմ: Նույնիսկ հոդվածի վերնագիրն է «սահինյանական»՝ «Պաշտպանելու անհրաժեշտությունից թելադրված» [1]:

Սահինյանի հոդվածին անդրադառնում է նաև հասցեատերը՝ Դավիթ Գասպարյանը, սակայն «Գրական թերթի» խմբագիր Ֆելիք Մելոյանը մերժում է պատասխան հոդվածի տպագրությունը [9, էջեր 376, 378] և հոդվածի սեղմ տարբերակը տպագրվում է ոչ գրական «Անդրադարձ» թերթում [5, ամբողջական տարբերակը՝ 9, էջեր 363-376]: Գասպարյանը Սահինյանի՝ «պաշտպանելու անհրաժեշտությունը» որակում է որպես «լեղապատառ սարսափ», ապա գրում. «Սահինյանն առաջին հերթին թողնում է կռպաշտության քարոզիչի տպավորություն, ով, անտեսելով կամ նսեմացնելով անցյալ տասնամյակներում ստեղծված բուն ազգային արժեքները, այդ արժեքների վերականգմանը նպաստող գիտնականների ջանքերը, ամեն ինչ փորձում է վերադարձնել իրերի հին ու սխալ դասավորությանը» [5]: Սահինյանի այն ձևակերպմանը, թե «...ի՞նչ մտա-

² Հատկանշական է, որ «Գրական թերթի» հաջորդ խմբագիրը՝ Հովհաննես Գրիգորյանը, Սահինյանին հոդված է պատվիրում՝ նոր իրականությունում գրողին ու գրականությանը վերապահված դերի վերաբերյալ, թերթի խմբագրությունն առաջարկում է նաև վերնագիրը՝ «Ժխղճ...» [22]:

³ Գրականագետ Ա. Նիկողոսյանն իր «1930-ականների գրական կյանքն ու դեմքերը անկախության շրջանի բանավեճներում (Երկու ուրվագիծ)» հոդվածում որպես Սահինյանի հոդվածի առաջին արձագանք ներկայացնում է «Գարուն» ամսագրում հրապարակված Ս. Ապրեսյանի նամակը [20, էջ 46]:

ծեց Դավիթ Գասպարյանը, որ «Գարունում» հրապարակեց Նաիրի Զարյանին վերաբերող մեծածավալ նյութը»՝ Գասպարյանը պատասխանում է կտրուկ. «...մտածեց ոչ այն, ինչ դուք՝ ձեր բացահայտ կողմնապահությամբ և կարճամտությամբ: Մտածեց, որ ժամանակն է ամբողջացնելու գրողների կյանքի և ստեղծագործության փակ ու անհայտ էջերը և, առանց ձեզ ու ձեր նմաններին հարցնելու, առանց ձեր և ձեզ նմանների կշտամբանքներին ականջ դնելու, անցավ գործի» [5]: Գասպարյանը մեջբերում է Սահինյանի՝ տարբեր տարիների հրապարակած հոդվածներից հատվածներ՝ մատնանշելով նրա «երախտագիտության և սիրահարվածության» տուրքը առ Նաիրի Զարյան, Սիրաս, Արաքս և այլք: Ըստ Գասպարյանի, Սահինյանը մտահոգության իրական պատճառն այն է, որ նա վախենում է իր «նախկին կուռքերի արժեզրկումից»: Գասպարյանի հոդվածում առկա են Սահինյանի հասցեին վիրավորական արտահայտություններ և ձևակերպումներ, և Մելոյանի կողմից հոդվածը հրապարակելու մերժումը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է այս հանգամանքով:

Գասպարյանի հոդվածին հաջորդեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի պաշտոնաթերթում հրապարակված համախոսականը՝ «Ի պաշտպանություն գրողի» [16]: Համախոսականը ստորագրել էին Հրանտ Մաթևոսյանը, Մարո Մարգարյանը, Լևոն Հախվերդյանը, Սաղաթել Հարությունյանը, Էդուարդ Միլիտոնյանը, Ազատ Եղիազարյանը: Համախոսականի ընդհանուր ասելիքն այն էր, որ բանավեճերում չի կարելի օգտագործել այնպիսի «անճշմարիտ» և «ուզեղ» արտահայտություններ, ինչպիսիք գործածում է Գասպարյանը Սահինյանի հետ բանավեճում: Գասպարյանը հանդես է գալիս պատասխան հոդվածով, որն, ըստ էության, բաց դիմում է Սահինյանին, որոշակիորեն նաև հարաբերությունների պարզմանը միտված գրություն: Նույն տրամաբանությամբ է նաև անդրադարձը համախոսականին. Հրանտ Մաթևոսյանի առնչությամբ Գասպարյանը գրում է. «...Մաթևոսյանը նողկանքով խոսեց այդ գրության մասին և ասաց, որ իր անունը պարզապես կորզել եք», իսկ Մարո Մարգարյանը նշել է. «...գրությունը չեմ կարդացել, ընկերուհիս է, խնդրեց, չմերժեցի»: Նշենք նաև, որ Անահիտ Սահինյանը դիմել է նաև այդ ժամանակ Գրողների միության վարչության նախագահ Վահագն Դավթյանին՝ Դավիթ Գասպարյանին «պատժելու» համար քարտուղարության ընդլայնված նիստ գումարելու նպատակով [6, էջեր 372-374]:

Որոշ ժամանակ անց «Գարուն» ամսագրի ընթերցողներից Սուսաննա Ապրեսյանը հանդես եկավ կարճ նամակով, որում իր վրդովմունքն էր արտահայտում Անահիտ Սահինյանի «հնաժճ դասերի» և դրան ի պատասխան «Գարուն» ամսագրի լռության վերաբերյալ. «...ինչո՞ւ լռեցիք, երբ «Գրական թերթում» (N 9, 1991թ.) Անահիտ Սահինյանը ձեզ հնաժճ դասեր էր տալիս, թե ինչու եք գրում գրական անցյալի ճշմարտության և արդի գիտության մեջ ծաղկող մաֆիայի մասին» [4, էջ 31]: Սրան ի պատասխան Սահինյանը նույն ամսագրում հրապարակում է բաց նամակ՝ ուղղված ամսագրի խմբագրությանը՝ «Մենք դեռ ճամփա ունենք իրար հետ գնալու» վերնագրով: [23, էջեր 28-30] Ասելիքը նույն տրամաբանության մեջ էր՝ պետք չէր «մոլեռանդ երկրպագուհու» նամակը հրապարակել: Ինչպես նախորդ հոդվածում, սրանում ևս Սահինյանը խոսում է սերունդների միջև առաջացած անջրպետի և դա վերացնելու անհրաժեշտության մա-

սին: Նամակում ակնհայտ է գրական իրադարձությունների լուսանցքում մնալու վախը և ինքնարդարացման միտումը. յուրաքանչյուր սերունդ «շարժվում է իրեն վիճակված «Բնակլիմայական» պայմանների համաձայն... սերնդափոխությունը պարզ մեխանիկական գործողություն չէ», - գրում է նա, ապա՝ մտահոգություն հայտնում «ավագների» դեմ նոր սերնդի ընդվզման հետ կապված. «... շարունակում են ընդվզել ավագների դեմ, այսօր արդեն նոր մեղադրանքներով՝ «նրանք սխալ ճանապարհով են գնացել, նրանք սխալ ճանապարհով են տարել մեր գրականությունը, դավաճանել են ժողովրդին, ծառայել բոլշևիզմին» [23, էջ 30]:

Սահինյանի հոդվածին ի պատասխան հանդես է գալիս Ռաֆայել Բշխանյանը՝ «չպատասխանելն արդեն հանցանք կլինի» պատճառաբանությամբ [15, էջեր 60-61]: Բշխանյանը նախ համաձայնում է Ս. Ապրեսյանի «ինչու՞ է լռում «Գարունը» հարցադրմանը, ապա՝ հոդվածի առաջին մասում անդրադառնում և ընդգծում 30-ական թվականների «լենին-ստալինյան եղեռնի» բոլոր ծալքերը բացելու կարևորությունը. «37 թվի զոհերի ու «հերոսների» մասին մանավանդ արժե գրել, քանի որ բացառված չէ, որ նույնը կրկնվի մի նոր տարբերակով: 37-ի բոլոր ծալքերը պետք է բացահայտել, այդ թվում այն օրերի լուսեսներին ու բանսարկուներին պետք է լույս աշխարհի հանել»: Մասնավորեցնելով խոսքը՝ Բշխանյանն անցնում է առավել սուր ձևակերպումների. «Կարելի է ենթադրել նաև, նա (Սահինյանը - Ա.Խ.) լավ հարաբերությունների մեջ է եղել Ն. Զարյանի հետ և չէր ուզենա, որ այն տարիների արածները հրապարակ հանվեին» [15, էջ 61]:

Սահինյանի թե՛ այս, թե՛ նախորդ հոդվածում առկա է (ինքն)արդարացում՝ «ժամանակներն էին այդպիսին» տրամաբանությամբ, ինչի առնչությամբ Բշխանյանը իրավացիորեն նկատում է. «Եվ տվյալ պարագայում գրական սերունդների հակառակության կամ սերնդափոխության հարց բնավ չկա: Ամեն սերնդի մեջ էլ լինում են ազնիվներ ու սրիկաներ: Հշմարտության հարց կա, Հշմարտությունն ասելու հարց, նաև անկեղծորեն զոջալու, ապաշխարելու հարց: Սա էլ երևի բոլորիս է վերաբերում, մանավանդ՝ նախկին կոմունիստներին: **Ձեռումն է ներում ստանալու միակ ճանապարհը, ոչ թե արդարանալը**» (ընդգծումը մերն է - Ա. Խ.) [15, էջ 61]:

Թեման «Գրական թերթի» էջերում շարունակում է գրականագետ Ազատ Եղիազարյանը [12]: Եղիազարյանը ներկայացնում է անցյալի գրականության վերագնահատման իր սկզբունքներն ու իր դիտարկումները: Ընդհանուր առմամբ, ըստ նրա, խորհրդային յոթանասուն տարիների ընթացքում ստեղծվածը հայ մշակույթի ու գրականության մի մասն է՝ իր բարդ ու հակասական կողմերով, և «խնդիրը այդ բարդության էությունը հասկանալն է» և ոչ թե պիտակավորելն ու մերժելը, և «դիվաններին պետք է մոտենալ» միայն այս տեսանկյունից: Մասնավորեցնելով խոսքը և անդրադառնալով 30-ական թվականներին իր ամենաբացասական կողմերով աչքի ընկած Նաիրի Զարյանին՝ Եղիազարյանը գրում է. «Ակնհայտ է, որ Զարյանը, լիուլի կրելով իր օրերի նախապաշարումներն ու մոլորությունները, մեղքի իր բաժինն ուներ ստեղծված գրական բարքերի համար: Բայց մի բան է Հշմարտությունն ասելը և մի այլ բան՝ Զարյանի «ոչնչացման» այն կիրքը, որը տևեց տասնամյակներ և այսօր նորից բարձրանում է... Զարյանը խորհրդային շրջանի մեր իսկապես ամենատաղանդավոր գրողներից մեկն էր» [12]:

Եղիազարյանը ընտրում է ճշմարտությունն ասելու ամենամեղմ ձևը՝ Զարյանի քաղաքացիական կեցվածքը բնորոշելով որպես «մոլորություն» կամ օգտագործելով «մեղքի իր բաժին» ձևակերպումը:

Վերջում Եղիազարյանը գրողների վերագնահատման հարցում նախապատվությունը տալիս է ժամանակին, օրինակ բերելով Հմայակ Միրասին. «Այստեղ էլ վերագնահատման խնդիր, ըստ էության, չկա: Ընթերցողները Միրասին վաղուց մոռացել են, ահա վերագնահատումը» [12]:

Հատկանշական է, որ Եղիազարյանի հոդվածից հետո՝ «Գրական թերթի» հաջորդ համարում «Հայացք պատմությանը» խորագրով հրապարակվում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ Անաստաս Միկոյանի հետ գրողներ Վաղարշակ Նորենցի, Հրայրա Քոչարի, Նաիրի Զարյանի, Գեղամ Սարյանի և Հրայրա Հովհաննիսյանի՝ 1962 թ. մարտի 14-ի հանդիպման սղագրությունը: Մեր համոզմամբ հրապարակված նյութը և խմբագրության կարճ նախաբանը ակնհայտ միտում ունեն ցույց տալու, որ վերագնահատման համատեքստում ամենաքննարկվող և քննադատվող դեմքերը, մասնավորապես՝ Նաիրի Զարյանը և Հրայրա Քոչարը, 30-ական թթ. հետո, ավելի ուշ շրջանում՝ 50-ական թվականներին, ազգային կեցվածք են դրսևորել. խմբագրության նախաբանում կարդում ենք. հանդիպման «անմիջական արձագանքը պիտի համարել Շանթի ստվարածավալ հատորի լույս ընծայումը, ազգային-ազատագրական պայքարի, Զորավար Անդրանիկի մասին առաջին անկանխակալ հրապարակումները» [18]:

Եղիազարյանի հոդվածից հետո 30-ական թվականների գրական դեմքերի վերագնահատման շուրջ ծավալված բանավեճը առկախված է մնում, բանավիճող կողմերը դադարում են հոդվածներով հանդես գալ, սակայն թեման շարունակում է սրված մնալ, բանավեճի ուղղակի և անուղղակի բազմաթիվ արձագանքներ կան այս շրջանի գրական և արտագրական մամուլում:

Գրականագետ Մերգեյ Սարինյանը այս առնչությամբ բանավիճային հոդված չի գրում, սակայն այդ ժամանակ մշակույթի նախարար Հակոբ Մովսեսի՝ «Երեկոյան Երևան» օրաթերթին տված հարցազրույցի [19] առիթով հպանցիկ անդրադառնում է նաև վերագնահատումների խնդրին. «Առհասարակ մենք սովոր չենք երևույթները քննել փորձի ու գիտակցության վերին մակարդակներում: Ընդհանրացումներ ենք կատարում «առողջ դատողությամբ» կառուցված ճշմարտությունների վրա, մոռանալով, որ այս կամ այն հասկացության իմաստը կարող է հակադարձվել մի այլ հարաբերության մեջ: Այսպես կոչված «արժեքների վերաարժևորումը» այժմ դարձել է մեր մտավոր շարժման գլխավոր ձգտումը և ինքնին հրապուրում է հրապարակախոսին, քաղաքագետին, գիտնականին: Վերագնահատվում է ամեն ինչ, և ժխտումն ավելի տիրական է, քան հաստատումը, սակայն տակավին յուրացված չէ պարադոքսի ենթակայությունը հավանականության տեսությանը: Մինչդեռ թերևս անհրաժեշտ խորհել նաև անհավանականության տեսության օրենքներով» [24]:

Ժամանակակի մտավորականի տեղի ու դերի մասին Գևորգ Դերիկյանի «Այդ ազգապաշտպան, բայց և անպաշտպան մտավորականները» հոդվածում հանդիպում

ենք թեմային վերաբերող սուր ձևակերպումների. «Շատ վաղուց է, որ չկա մեծն Չարեն-ցը, բայց չէ՞ որ մինչև օրս էլ կան նրան հալածողներից ու հարցաքննողներից: ...կան նաև երևի մյուսների՝ Բակունցի, Թոթովենցի, Ջապել Եսայանի ու շատ-շատերի դա-հիճներից» [11]:

Գրական թերթում Սիլվա Կապուտիկյանի, Մարո Մարգարյանի, Անահիտ Սա-հինյանի և Բագրատ Ուլուբաբյանի ստորագրությամբ տպագրված ռեպլիկից պարզ է դառնում, որ թեման շրջանառվում է նաև հեռուստատեսությամբ, մասնավորապես՝ «Արտավազո» ստեղծագործական միավորման ցուցադրության ժամանակ Նաիրի Զար-յանին մեղադրել են գրագողության մեջ [3]:

1930-ական թվականների գրական կյանքի ու դեմքերի, մասնավորապես, Նաի-րի Զարյանի և Հրաչյա Քոչարի վերաբերմունքի վերաբերյալ ծավալուն բանավեճ է սկս-վում նաև շատ ավելի ուշ շրջանում՝ 2007 թվականին:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Ուսումնասիրելով 1930-ական թթ. գրական դեմքերի ու իրա-դարձությունների վերագնահատման շուրջ հետանկախության առաջին տարիներին ծավալված բանավեճը, կարող ենք նշել, որ ինչպես հայ իրականության մեջ ծավալված գրեթե բոլոր գրական բանավեճերը, սա ևս ինչ-որ պահից որոշակիորեն վերածվում է անձնական վիրավորանքների ու «փոխհրաձգության»: Թեև թեման մնում է առկախ-ված, սակայն արծարծված թեմաները ստանում են լայն հնչողություն և նպաստավոր ադիթ դառնում հետագա վերաբերմունքների համար:

Գրականություն

1. Աղամյան Ա. «Պաշտպանելու անհրաժեշտությունից թելադրված»։ «Գրական թերթ»։ 1991։ N 11։
2. Ալազան Վ. «Տառապանքի ուղիներում»։ Երևան։ «Անտարես» հրատ.։ 2023, 440 էջ։
3. «...Այն էլ այս օրերին» (ռեպլիկ)։ «Գրական թերթ»։ Երևան։ 1992։ N 25։
4. Ապրեսյան Ս. «Կրթությունը»։ «Գարուն»։ Երևան։ 1991։ N 9։ 31 էջ։
5. Գասպարյան Դ. «Կերակրիր քո ձին, ճամփան երկար է...», «Անդրադարձ», Երևան։ 1991, N 19։
6. Գասպարյան Դ. «Կահագն Դավթյան. Կյանքը և ստեղծագործությունը»։ Երևան։ Կրթության ազգային ինստիտուտ։ 2007։ 376 էջ։
7. Գասպարյան Դ., Վիրաբյան Ա. «Երրորդ կյանք կամ Նաիրի Զարյանը ինքն իր մասին»։ «Գարուն»։ Երևան։ 1990, N 8, 52-66 էջեր։
8. Էջգասպարյան Դ., Վիրաբյան Ա. «Չարենց. նյութեր կենսագրության համար»։ «Երեկոյան Երևան»։ Երևան։ 1990։ N 28։
9. Գասպարյան Դ. «Բննադատությունն ընդդեմ քննադատության»։ Երևան։ «Գրական էտալոն» հրատ.։ 2012։ 488 էջ։
10. «Գրողը և ժամանակը» (ՀԳՄ 10-րդ համագումարի նյութեր), «Գրական թերթ»։ Երևան։ 1991։ N 8, 1 էջ։
11. Դևրիկյան Գ. «Այդ ազգապաշտպան, բայց և անպաշտպան մտավորականները», «Գրական թերթ»։ Երևան։ 1992։ N 24։
12. Եղիազարյան Ա. «Գրական թերթ»։ Երևան։ 1992։ N 5։
13. Զարյան Կ. «Անցորդը և իր ճամփան»։ «Նորք»։ Երևան։ 1989։ N 6։ 3-52 էջեր։
14. Իշխանյան Ռ. «Ժամանակավրեպ ճիգեր»։ «Գարուն»։ 1990թ., N 8, 54-61 էջեր։
15. Իշխանյան Ռ. «Ճշմարտությունն ամենից բարձր է...»։ «Գարուն»։ Երևան։ 1992, N 4։ 60-61 էջեր։
16. «Ի պաշտպանություն գրողի» (համախոսական)։ «Հայաստան»։ Երևան։ 1991։ N 111։ 4 էջ։
17. Կամսար Լ. «Դեպի պրոլետգրականության հեղեմնիկան»։ «Գարուն»։ Երևան։ 1988։ N 1։ 36-46 էջեր։

18. «Հայացք պատմությունը» (ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ Անաստաս Միկոյանի հետ գրողներ Վաղարշակ Նորենցի, Հրայրա Քոչարի, Նարիր Զարյանի, Գեղամ Սարյանի և Հրայրա Հովհաննիսյանի՝ 1962 թվականի մարտի 14-ի հանդիպման սղագրությունը): Գրական թերթ: Երևան: 1992: N 6:
19. «Մշակույթը որպես բնական ընտրություն» /հարցազրույց Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի նախարար Հակոբ Մովսեսի հետ/: «Երեկոյան Երևան»: 1991: N 237:
20. Նիկողոսյան Ա. «1930-ականների գրական կյանքն ու դեմքերը անկախության շրջանի բանավեճերում (Երկու ուղիվազի)»: «Բարատուն»: Ստեփանակերտ: 2023-1 (15), 46 էջ:
21. Սահինյան Ա. «Անպաշտպանության զգացումից թեզադրված», Գրական թերթ: Երևան: 1991: N 9, 1 էջ:
22. Սահինյան Ա. «Խիղճ...», «Գրական թերթ»: Երևան: 1996: N 5:
23. Սահինյան Ա. «Մենք դեռ նամիս ունենք իրար հետ զնալու» (Բաց նամակ «Գարունի» տնօրեններին): «Գարուն»: 1991: N 11-12: 28-30 էջեր:
24. Սարինյան Ս. «Մինչև ե՞րբ և մինչև ո՞ր»: «Գրական թերթ»: Երևան: 1992: N 9:
25. Ստեփանյան Ա. «Երբ և ինչպես է գրվել «Հարդագողի նամիսն»»: «Նորք»: Երևան: 1989: N 3, 8-9 էջեր:

References

1. Adamyan A. Dicted by the need to protect [*Pashtpanelu anhrageshtutyunic drdvac*]. "Literary newspaper". 1991. N 11:
2. Alazan V. In the Paths of Suffering [*Tarapanqi uxinerum*] Yerevan. "Antares" publ. 2023, 440 p.
3. ...That too these days (replica) [*Ayn el ays orerin*]. "Literary newspaper". Yerevan. 1992. N 25:
4. Apresyan S. Indignation. [*Vrdovmunq*] "Garun". Yerevan. 1991. No. 9: 31 p..
5. Gasparyan D. Feed your horse, the journey is long... [*Kerakrir qo dzin champan erkar e*], "Andradarc", Yerevan. 1991, No. 19.
6. Gasparyan D. Vahagn Davtyan: Life and creativity [*Vahagn Davtyan. Kyanqy ev stexcagorcutyuny*] National Institute of Education, 2007: 376 p.
7. Gasparyan D., Virabyan A. Third life or Nairi Zaryan about himself [*Errord kyanq kam Nairi Zaryann inqn ir masin*]. "Garun". Yerevan. 1990, No. 8, 52-66 pp..
8. Gasparyan D., Virabyan A. Charents. Materials for biography [*Charenc. nyuter kensagrutyany hamar.*] "Erekoyan Erevan": Yerevan. 1990. No. 28.
9. Gasparyan D. Criticism against criticism [*Qnnadatutyunn ynddem qnnadatutyany*]. Yerevan: "Grakan etalon" publ., 2012, 488 p.
10. Writer and Time [*Groxty ev jamanaky*]. "Literary newspaper". Yerevan. 1991. No. 8.
11. Devrikyan G. Those national defenders, but also defenseless intellectuals [*Ayd azgapashtpan bayc ev anpashtpan mtavorakannery*], "Literary newspaper". Yerevan. 1992. N 24:
12. Yeghiazaryan A. Time to understand [*Haskanalu jamanaky*]. "Literary newspaper". Yerevan. 1992. No. 5.
13. Zaryan K. The passerby and his way [*Ancordy ev ir champan*]. "Nork". Yerevan. 1989. No. 6. 3-52 pp..
14. Ishkhanyan R. Timely Efforts [*Jamanakavrep chigger*]. "Garun". 1990, No. 8, 54-61 pp..
15. Ishkhanyan R. Truth is supreme... [*Chshmartutyuny amenic bardzr 1*]. "Garun". Yerevan. 1992, No. 4.
16. In defense of the writer (interview) [*I pashtpanutyun groxi*]. "Armenia". Yerevan. 1991. N 111:
17. Kamsar L. Towards the hegemony of proletarian literature [*Depi proletgrakanutyany hegemonian*]. "Garun". Yerevan. 1988. No. 1. 36-46 pp..
18. A look at history [*Hayacq patmutyany*]. "Literary newspaper". Yerevan. 1992. No. 6.
19. Culture as a natural choice [*Mshakuty vorpes bnakan yntrutyun*] /interview with the Minister of Culture of the Republic of Armenia Hakob Movses/. Erekoyan Erevan. 1991 No. 237.
20. Nikoghosyan A. The literary life of the 1930s and the faces in the debates of the period of independence (Two sketches) [*1930-akanneri grakan kyanqn u demqery ankakhutyany shrjani banavecherum*]. "Dpratur". Stepanakert. 2023-1 (15), page 46.

21. **Sahinyan A.** Dicted by a feeling of insecurity [*Anpashtpanutyanyan zgacumic teladrvac*], "Literary newspaper". Yerevan. 1991. No. 9,
22. **Sahinyan A.** Conscience... [*Khixjy...*], "Literary newspaper". Yerevan. 1996. No. 5:
23. **Sahinyan A.** We still have a long way to go together [*Menq der champa unenq irar het gnalu*] (Open letter to "Garun" directors). Garun. 1991. No. 11-12: 28-30 pp...
24. **Sarinyan S.** Until when and until where? [*Minchev erb ev minchev ur*] "Literary newspaper". Yerevan. 1992. No. 9:
25. **Stepanyan A.** When and how was written Hardagogs travelers [*Erb ev inchpes e grvel Hardaghoghi champordnery*]. "Nork". Yerevan. 1989. No. 3, 8-9 pp..

Ընդունվել է / Принята / Received on: 06. 11. 2024

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 26. 11. 2024

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 12. 12. 2024

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արամ Աշոտի ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ՝ ՓԱԱ Մ. Արեղյանի անվ.

գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ

Էլ. Խաչատրյան՝ aramkhachatryan93@mail.ru // Orcid ID/0009-0009-4685-3117

Aram Ashot KHACHATRYAN:

Junior researcher at the Institute of Literature after M. Abeghyan, Yerevan, RA

e-mail: aramkhachatryan93@mail.ru // Orcid ID/0009-0009-4685-3117

Арам Ашотович ХАЧАТРИАН: младший научный сотрудник

им.М.Абегяна Института литературы НАН, Ереван, РА

эл. почта: aramkhachatryan93@mail.ru // Orcid ID/0009-0009-4685-3117